

Een geval van Transcenditis

De ziektegeschiedenis van George Steiner

door F.A. Muller

Toen het anti-semitisme in de champagne van de Weense cultuur begon te kwatten, verruilden de internationale bankier Herr Doktor Steiner, geboren te Praag, en zijn vrouw Elsa de hoofdstad van Oostenrijk voor die van Frankrijk. Vijf jaren later, in 1929, kwam zoon George te Parijs ter wereld. Zijn opvoeding voltrok zich in drie talen (Frans, Duits en Engels) en sprankelde van literatuur, poëzie, geschiedenis, muziek, toneel en kunst. In zijn intellectuele autobiografie, *Errata. An examined life* (1997), schrijft Steiner zich geen museumloze Zondag te kunnen herinneren en noemt zijn jeugd “een veeleisend festival”.

Vroeger dan ieder ander voorvoelde vader Steiner echter welk gevaar de Joden gingen lopen in een Europa met Hitler en emigreerde opnieuw, naar de Verenigde Staten van Amerika. De Steiners vestigden zich te New York. Gedurende de oorlog bezocht George Steiner een Frans Lyceum in Manhattan. De berichten over het lot van de Joden in de Oude Wereld ontmoetten voornamelijk ongeloof; toen de waar-

heid van Auschwitz doordrong in huize Steiner was de ontredding een feit. (Dit zou de kiem kunnen zijn van Steiner’s latere ondergangsdelen.)

Met een Frans bacculaureaat was Steiner in staat vlak na de oorlog aan de Universiteit van Chicago binnen een jaar zijn undergraduate degree te behalen. De kamergenoot van Steiner, een potige ex-parachutist genaamd Alfie, keek dit beschermde boekenbaasje met zijn halve armpje aan en vroeg hem of hij dan tenminste *smart* was. Steiner (*Errata*, blz. 43):

Gambling on survival, I answered: ‘Phenomenally.’

Spoedig gaf de adolescent Steiner informele seminaria in zijn kamer voor de geestelijk minder bedeeden ten einde ze collectief door hun examens heen te trekken. ‘Professor George’ las het slot voor van ‘The Dead’ van Joyce en wees na afloop op enige opmerkelijkheden (*Errata*, blz. 52):

Had they observed the ancient rhetorical figure (the Greek name for it was ...) whereby 'falling softly' modulates into 'softly falling' so as to prelude the motion from 'falling faintly' to 'faintly falling'? Or the sibilants of nearing slumber in that 'soul swooning slowly'? Worth underlining were those 'spears' and 'thorns', emblematic of Christ's passion on another hill, long ago.

But the hour had grown late and the air in the room was stale. I tried to block absurd tears. Until I saw them on some of those unshaved faces. I knew now that I could invite others to meaning. It was a fateful discovery. From that night on, the Sirens of teaching and interpretation have sang for me.

Tijdens een zenuwbeving van het bestaan had George Steiner zijn lotsbestemming gevonden.

Voor zijn graduate degree toog Steiner naar Oxford. Zijn proefschrift was de kern van zijn monografie *The Death of Tragedy* (1961), de oerknal van deze ondergangsdenker. Haar opifante openingszin zet de toon en zal menigeen hebben doen vermoeden dat een emeritus aan het woord is, die na een rijk leven van toneelbezoek en bestudering van toneelliteratuur zeer geleerd een these ontvouwt over het hoe & waarom van het verdwijnen van de Griekse tragedie. Steiner maakte een rondgang langs de belangrijke universiteiten in de wereld en zou uiteindelijk neerstrijken te Genève, waar hij hoogleraar in de vergelijkende literatuur is. Sinds 1969 is hij tevens hoogleraar te Cambridge. In de afgelopen decennia is Steiner behangen met eredoctoraten, gasthooglerstoelen en prestigieuze prijzen; hij behoort tot de categorie van denkers die een universiteit de eer kan verlenen een aangeboden eerbewijs te aanvaarden, in plaats van andersom.

Ooit begon Steiner te Oxford een lezing met de opmerking dat hij iets in een encyclopedie van de wereldliteratuur had opgezocht. Terstond geroezemoes in de zaal. Magister heeft

iets op moeten zoeken over de wereldliteratuur. Is hij toch geen wandelende encyclopedie ... Toen legde Steiner uit hoe schandelijk onvolledig het betreffende lemma was: diverse verbanden met andere lemmata stonden niet aangegeven; in het lemma ontbraken talrijke nieuw verworven inzichten; en tientallen cruciale verwijzingen schitterden door afwezigheid, variërend van bronnen waar geen mens ooit van gehoord had tot specialistische filologische en geschiedkundige werken. Vervolgens begon Steiner een lijst van literaire werken op te noemen waar hij vergeefs naar had gezocht.

Steiner een 'wandelende encyclopedie' noemen, is hem beledigen.

Criticus Edward Skidelsky, die deze anekdote vertelt in de *New Statesman* van 19 Maart 2001, rapporteert dat Steiner ondanks alles bleef glimlachen, en typeert Magister op een manier die alleen in een Amerikaans hoofd kan opkomen:

Steiner is the intellectual equivalent of a Rothschild; he has a well-stuffed mind and is not embarrassed to display it.

George Steiner is het geweten van de *litterae humaniores*. Zijn fotografische geheugen heeft hem in staat gesteld duizenden literaire passages en gedichten uit het hoofd te kunnen voordragen, afgewisseld met veelzeggende anekdotes.

Zonder uitzondering heffen de uit verscheidene academische alfa-disciplines afkomstige auteurs in de bundel *Reading George Steiner* (1994, samengesteld door N.A. Scott Jr & R.A. Sharp), hooglieders aan voor de intimiderende belezenheid en het onmogelijke overzicht van het drie-moedertalige hoofd dat meer talen beheerst dan een mens vingers heeft. Professor in de Engelse Taal- en Letterkunde en criticus Guido Almansi opent zijn bijdrage 'The Triumph of the Hedgehog' met de volgende volzin:

I suspect there are two George Steiners, though one was quite enough already.

Zoals Albert Einstein het icoon is van het wetenschappelijke genie, zo is George Steiner het icoon van de geletterde intellectueel. Beider voortbrengselen doorgronden vraagt vergelijkbare inspanningen.

Weinigen zullen niet zijn bewogen door Steiner's oraculaire rhetorica, zijn woordenschatkamers, zijn gedragen pathos en zijn gespiegelde variant van het syndroom van Gilles de la Tourette: in plaats van elke volzin te larderen met irrelevante invectieven, vult Magister zijn volzinnen met toepasselijke uitdrukkingen van Grote Namen, en soms van Onterecht Onbekende Grote Namen, bij voorkeur in een andere taal dan de taal waarin hij op dat moment schrijft. Was er geen wereld-literair canon geweest, dan hadden de werken van George Steiner dit canon impliciet gedefinieerd.

Uitdrukkingen die men dood-geïroniseerd waande of bombastisch vond, maken een wederopstanding in zijn werken: profound, immense, the human spirit, astringent, the deep structures of our sensibility, the alphabet of human feeling and sensitivity, deeps of light, enz. Ongenaakbaar lopen ze rond over de bladzijden; hun opgeheven hoofden geven een knikje van dankbaarheid aan hun redder, die het nederig in ontvangst neemt — een nederigheid die zich ook meester maakt van de stille lezer.

Woordcombinaties die men ondenkbaar achtte zijn thans beschikbaar voor algemeen gebruik: the topography of war, the ontology of hope, the geography of consciousness, the topology of culture, the archeology of memory, the horology of emotions, the ecology of the ego, the typologies of solitude, the stratification of significance, the feeling of being, truth-fiction, compactations of genius, the safety of the *faubourg*, the narratives of formal experience, the essence of immediacy, the *gusto* of optimism, enz. enz.

Woorden die men eerder aagemonsterd verwacht op de oceaanstomer naar het continent Finnegans Wake, zijn voor Magister zo gewoon als zand: talismanic, presentments, *auctoritas*, ingestion, *poiesis*, theophany, *dignitas*, instauration, prodigality, *frontalier*, responsion, tropes, *arcana*, remembrancer, autochtony, *tristia*, perdurance, soliloquy, interdiction, *soledad*, histrionic, logocratic, ineluctable, *en sof*, translucent, idiolect, enfranchised, *hoshek*, abyssmal, *aporia*, vulgate, fantastication, esemplastic, antinomian, *tehom*, parataxic, reticulations, *kinosis*, demotic, unison, inflection, *heuremata*, bucolic, anagogical, infusion, quiddity, *pudour*, logorrhoea, enz. enz.

Zij suggereren het bestaan van onbekende denkgebieden en geven het proza van Steiner de dimensie van een ontdekkingstocht.

Sommige uitdrukkingen zijn de wachtwoorden van Steiner geworden: retreat from the word, post-culture, a wager on transcendence, the covenant between the word and the world.

De adjectieven van de apodictie zijn vaste bezoekers van Steiner: decisive, pre-eminent, indisputable, unquestionable, irredeemable, glaringly obvious, incontestable, enz. Magister omringt ze met rituele relativeringen — perhaps, I am not completely sure, it is a possibility we must face, enz. —, en met werkwoorden verbogen in de voltooid verleden toekomstige tijd, waardoor wijsheid het oordeel blijft bijvoegen.

Ofschoon het in de meeste gevallen zijn (aangekondigde) bedoeling is een betoog te schrijven, hebben de teksten van Steiner soms meer het karakter van een prozagedicht; dan bevinden ze zich dicht bij de *Cantos* van Ezra Pound dan bij het gebied waar de beargumenteerde betogen en de geldige redeneringen wonen. Het dichtst in de buurt van een rationeel betoog komt Magister wanneer zijn thematiek beperkt is — voor Steineriaanse begrippen althans —, zoals in *Tolstoy or Dostoevsky* (1959), *The Death of Tragedy* (1961) en *Antigones* (1984). Op zijn meer algemene betogen hebben de methoden der logische analyse even-

veel vat als vette handen op een kronkelende paling.

Bestaan er teksten die *te veel* betekenis herbergen? Met zijn vloedgolf aan vreemde woorden, nieuwe uitdrukkingen, rake citaten en bezielde verbanden ontketent het proza van Steiner een taalstorm in de cerebrale cortex waar associaties, connotaties en allusies dwars door elkaar heen gieren. Wie Steiner leest, begeeft zich op de rand van een taalobject met een kritieke betekenis­massa dat ieder moment kan imploderen tot een singulariteit van betekenis­loosheid. Wie de Schwarzschildstraal passeert, zal uiteengerukt worden door de getijdekrachten van de talrijke semantisch-grammaticale regels die de betekenis van woorden en woordcombinaties vastleggen.

Het idiolect van Steiner zal onvervreemdbaar zijn zegel van de *litterae humaniores* blijven, alsook een draad van Ariadne zijn die ons naar het grootse hart voert van het Westerse beschavingspaleis op de Knossos. In dit hart bevindt zich geen Minotaurus, maar de intellectuele schoonheid van een zachtjes loeiende Sfinx die genade verleent en waarheid schenkt aan de onrustige droom van het leven.

De sombere voorspellingen van Steiner zijn langzaam maar zeker aan het uitgroeien tot vreselijke waarheden.

De voortschrijdende ontleding van de bevolking, nota bene ook in het academisch geschoolde segment van de samenleving, is door Steiner in 1961 voorspeld in ‘The Retreat from the Word’, opgenomen in *Language and Silence* (1967, blz. 35), dat als volgt eindigt:

The poet of the *Pervigilium Veneris* wrote in a darkening time, amid the breakdown of classic literacy. He knew that the Muses can fall silent:

perdidi musam tacendo, nec me Apollo respicit:

sic Amyclas, cum tacerent, perdidit silentium.

‘To perish by silence’: that civilisation on which Apollo looks no more will not long endure.

Hier staat niet hetzelfde als in het woord ‘ontlezing’. Het staat er natuurlijk *ook*, maar er staat vooral *meer*. Wat er meer staat & hoe het er staat, maken het gelijk van Magister manifest.

Deze visie van Steiner, over het einde van het boek, zou culminerend in zijn wijde, apocalyptische beschouwing van de Westerse taal­cultuur, *In Bluebeard’s Castle: Some Notes towards the Redefinition of Culture* (1971), met een welgemeende knipoog naar T.S. Eliot. Steiner be­toogt dat de aorta van de geletterde bescha­ving, *le dur désir de durer* van Paul Eluard, aan het leeglopen is in de afgrond die ‘post-cultuur’ heet.

Lezen doet men in stilte en zij heeft het steeds harder te verduren, door het razende verkeer op straat, weg en rails, door het getetter van radio’s uit automobielen (met opengedraaide raampjes), door het gebulder van gettoblasters overal waar werklui hun arbeid verrichten, door het lawaai­behang in winkels en winkelcentra en door het chronische geslis van de walkman in het openbaar vervoer. En de laatste resten stilten worden thans oorverdovend verslonden door de roo­f­sprinkhanen­plaag van de mobiele telefoon, de verschrikkelijkste uitvinding sinds de Middeleeuwse spijkersarcofaag. Steiner in *Grammars of Creation* (2001, blz. 259):

... in a marvellously telling allegory, cellular phones have been heard to ring from inside a coffin.

En dan is er dat onophoudelijke, endemische gekakel overal waar je komt — met of zonder mobieltje. De wereld is één gigantische leg­bat­terij annex permanente tókshow aan het worden, doordeesemd met de lucht van miljoenen windeieren.

Gedegen kennis van onze culturele erfenis is tegenwoordig geheel verdwenen, waardoor vanzelfsprekende toespelingen en vergelijkingen, en namen van plaatsen, gebeurtenissen en personen veranderen in Tampan-puki. Kennis en cultuur is elitair *gemaakt* — voornamelijk door het onderwijs — en dat is een schande. Ten einde te kunnen overleven moet de text balanceren op ‘stelten van voetnoten’ (Steiner), ingeklemd door een uitgebreide Inleiding en door een nog uitgebreider Nawoord, gelijk een plakje rosbiëf tussen twee witte boterhammen van vorige week. De geruisloze overname van de praktisering van cultuur door een ritualisering van cultuur is evident voor een ieder die het zien wil. De algemene afkeer van alles wat moeilijk & ingewikkeld is, of tijd & inspanning vergt, gaat hand in hand met de even algemene voorkeur voor de geestloze consumptie in het ‘overstuffed moment’ (H.J.A. Hofland). En dan is er de treurbuis ... Enz. enz.

Al deze bronnen van ergernis of weerzin vallen in de overweldigende analyse van de cultuurfilosoof Steiner op hun plaats.

De voorspelling van Steiner dat in de postcultuur het lezen van boeken zal zijn voorbehouden aan kleine groepjes ‘geestelijken’, zoals in de Middeleeuwen lezen was voorbehouden aan monniken in kloosters, is aan het uitkomen. De ‘damesleesclubjes’ die het grootste gedeelte van nieuw uitgekomen literatuur afnemen zijn daar reeds een voorafschaduwning van.

Critici brengen deze damesleesclubjes meestal lacherig ter sprake. Maar laten we niet vergeten dat terwijl deze dames *lezen*, de heren naar balletje-trap *kijken*, of naar het uithalen van andere onnatuurlijke fratsen met het lichaam. Als de Nieuwe Middeleeuwen aanbrenken, zullen de lezende dames *misschien* de rol gaan vervullen die de Islamitische geestelijken ooit eeuwenlang hebben gespeeld, namelijk van conservatoren van de schatten der Westerse taalcultuur.

Benevens een rij boeken, waarin naast beschouwend proza over literatuur, geschiedenis, cultuur en schaken ook korte verhalen en novellen voorkomen, heeft Steiner een enorm aantal boekbesprekingen en opstellen geschreven voor velerlei tijdschriften — *New Yorker*, *Times Literary Supplement*, enz. —, die overigens niet gebundeld zijn.

In *Tolstoy or Dostoevsky. An Essay in the Old Criticism* (1959) plaatst Steiner de romantransformatie van de Homerische epiek door de heiden, asceet, christen, anarchist en landaristocraat Tolstoy tegenover die van het tragische drama door de zwervende, gokkende, zuijpende stadsschrijver Dostojewski. De bundel *Language and Silence. Essays on Language, Literature and the Inhuman* (1967) bevat de befaamde profetische opstellen en behoort met *In Bluebeard's Castle* (1971) tot de werken die Steiner wereldfaam hebben bezorgd.

In *Extraterritorial. Papers on Literature and the Language Revolution* (1971) bepaalt Steiner onder andere zijn plaats ten opzichte van Céline. *After Babel. Aspects of Language and Translation* (1975) is zijn opus magnum over vertalen in het algemeen en van literatuur in het bijzonder. In *On Difficulty and other essays* (1978) gaat Magister in op het moeilijke probleem van ‘moeilijke poëzie’.

Uit de apologie van de Führer in *The Portage to San Cristóbal of A.H.* (1979) kon men voorzichtig afleiden dat Steiner niet bepaald een vriend is van een hyperabstract monotheïsme. Zijn hoofdpersoon spreekt over ‘de terreur van het absolute’ en zegt (blz. 122):

Was there ever a crueller invention, a contrivance more calculated to harrow human existence, than that of an omnipotent, all-seeing, yet invisible, impalpable, inconceivable God? (...) A blank emptier than the desert. Yet with a terrible nearness. Spying on our every misdeed, searching out the heart of our heart for motive.

Deze werken tonen Steiner als de belichaming van het (*Language and Silence*, blz. 146)

Central-European humanism, each of the three terms carrying its full charge of implication and meaning.

In dit opzicht is Steiner een kind van zijn vader (*Errata*, blz. 9):

Papa embodied, as did every corner of our Paris home, the tenor, the prodigality and glow of Jewish-European and Central-European emancipation. (...) The proud Judaism of my father was, like that of an Einstein or a Freud, one of messianic agnosticism. It breathed rationality, the promise of the Enlightenment and tolerance. It owed as much to Voltaire as it did to Spinoza. High holidays, notably the Day of Atonement, were observed not for prescriptive or theological motives, but as yearly summons to identity, to a homeland in millennial time.

In 'A Kind of Survivor' uit 1965, opgenomen in *Language and Silence*, schrijft Steiner (blz. 141):

The orthodox Jew defines himself (as I cannot) in the rich life of prayer, of an inheritance both tragic and resplendent.

Voor de nooit biddende Steiner is de Jood een *historische* categorie, geen *religieuze* (blz. 145):

If the orthodox Jew cannot allow my definition, of this use of *the holy as metaphor and paradox*, neither can the Zionist and the Israeli.

(...)

Nevertheless, the sense I have of the Jew as a man who looks on his children with a dread remembrance of helplessness and an intimation of future, murderous possibility, is a very personal, isolated one. It does not relate to much that is now alive and hopeful.

Deze 'slachtoffer-identiteit' is vooral een wereldse identiteit, bepaald door geschiedkundige feiten, en niet door een verzameling geloofsartikelen. Steiner's gebruik van "het heilige als metafoor en paradox" verraaft zijn zuiver literaire houding ten aanzien van religieuze teksten.

In *Martin Heidegger* (1979) legt Steiner getuigenis af van zijn worsteling met Koning Diepduister van het Zwarte Woud, die naar eigen zeggen 'humanist' wilde zijn; volgens Sartre was de praktische uitkomst van Heidegger's *Zeik en Schijt* (1926) een radicaal, atheïstisch en politiek geëngageerd humanisme: het 'existentialisme'. Wanneer we beseffen dat voor Heidegger 'het Zijn' huist in de taal, beginnen we iets te begrijpen van Steiner's fascinatie voor Heidegger — zijn doortrapte karakter en sympathie voor het nazisme weet Steiner moedig te negeren.

Doch op de valreep van *Martin Heidegger* volgt, als een bliksemschicht in een zonovergoten landschap, een poging tot kerstening (blz. 156):

It is difficult to avoid the impression — 'impression' may be too cautious a word — that Heidegger's teachings on Being, on fallenness and freedom, on language as *logos* are a *meta-theology* that sets the hidden presentness of Being in the place of the *supernatural divinity*. (...) This modulation is charged, as is the sum of Heidegger's vocabulary and argumentative procedures, with a *theologic* legacy.

Exact hier nemen we een vroeg symptoom waar van *transcenditis* — afkomstig van 'transcendentie', een begrip uit de theologie, alwaar 'het transcendent' een synoniem is voor 'het boven-menselijke'. Het ziektebeeld bestaat uit (i) het beweren dat er iets Transcendents *moet* bestaan, Wat veel meer is dan ondersteld hoeft te worden om te kunnen verklaren hetgeen wij ervaren, en (ii) uit het verzinnen van verbanden tussen alles van waarde en dat iets Transcendents, ten einde ontkenneren van dat iets als

levensvijandig te kunnen bejegenen. De metafoor uit *Language and Silence* is aan het veranderen in de letterlijkheid van een letterlijkheid die geen letterlijkheid zijn kan. De vernietiging van het wereldse Oost-Europese humanisme van vader Steiner is begonnen.

Als ik me niet vergis, vertoont Steiner met betrekking tot het Transcendente ook het symptoom van transcendentis dat Gerard Reve en Rudy Kousbroek *symboolblindheid* hebben genoemd. De rare timmermanszoon Jezus Christus, die alle wangedrag van de mensheid op zijn schouders neemt en sterft in een openbare terechtstelling als een misdadiger, mede door toedoen van diezelfde mensheid, die liever de rover Barabbas het leven schonk: hij is een pakkend symbool van verscheidene ideeën — een ieder raadplege zijn eigenste verbeelding. Maar de Farizeër die blind is voor symboliek en deze sekteleider uit Nazareth letterlijk gaat nemen, door te gaan geloven dat hij de Vleeschgeworden Menschenzoon is van een Transcendente Ti-Ta-Tovenaar, die maakt alles kapot. We verlaten dan de volwassen wereld van de morele verbeelding en komen terecht in de magische belevingswereld van de inboorling.

Een volgend, onmiskenbaar symptoom van transcendentis bij Steiner werd zichtbaar in zijn Nederlandse Uhlenbeck-lezing *Woord en Logos. Pleidooi voor een ethische literatuurbeschouwing* (1985, alleen in het Nederlands verkrijgbaar). Alhier betoogt Steiner dat de ‘post-structuralistische hermeneutische literatuurkritiek’ moest uitlopen op een vicieuze cirkel of een oneindige regressie. Volgens Magister ligt de redding van de literatuurkritiek in het zetten van een stap “in de richting van de ethiek, van de morele verbeelding” (blz. 25); even later moeten wij ons voor een terugkeer naar “een evenwichtige, rationele benadering van ons probleem” richten “op iets wat ons in verlegenheid brengt, namelijk het gezond verstand”. Tot zover niets aan de hand. Dan, aan het slot van de lezing, maakt Steiner na de hink van de ethiek en de stap van de rede een enorme sprong (blz.

46):

Ons begrip hermeneutiek, het zich nauwgezet concentreren op een text, is een erfstuk van de *theologie*, en onze grootste uitdaging op dit ogenblik is de vraag of wij een seculiere lees- en betekenisstheorie kunnen ontwikkelen, zonder expliciete *theologische* grondslag.

Het pleidooi voor een ‘ethische literatuurbeschouwing’ blijkt een pleidooi voor een theologische literatuurbeschouwing.

Na in *After Babel* alle pogingen tot een vertaaltheorie te hebben afgeschreven en zijn scepticisme aangaande de levensvatbaarheid van theorieën op het alfa-continent in het algemeen te hebben geventileerd, wil Steiner tien jaren later wel een ‘lees- en betekenisstheorie’. Een betekenisstheorie en een vertaaltheorie zijn echter oplossingen van hetzelfde probleem (Quine). Om onnaspeurbare redenen hebben de argumenten uit *After Babel* kennelijk hun overtuigingskracht verloren.

Al ruim twintig jaren laat Steiner dit zelfde ballonnetje op, zonder er een millimeter mee van de grond te komen. Hoe overtuigt iemand zichzelf ervan dat ‘theologische grondslagen’ voor een ‘lees- en betekenisstheorie’ *nodig* zijn zonder een lijstje met kandidaat-grondslagen te kunnen overleggen? Zonder duidelijk uit te leggen *hoe* onderstellingen die verband houden met Zijne Abrahamitische Ondoorgegrondelijkheid *iets* zouden kunnen helpen om te begrijpen hoe betekenis van taal tot stand komt? Nergens in de honderden bladzijden text die Steiner heeft geproduceerd licht hij een tipje van de sluier op.

Opnieuw roep ik Nathan Scott op als leesge-tuige (*Reading George Steiner*, blz. 11):

Yet Steiner’s argument dances around the whole question of ‘Transcendence’ in ever so gingerly a way: so chary an argument is it indeed that it never quite becomes a true argument, never quite manages to be more than a matter of sheer

assertion. Although he conceives it to be a primary principle of hermeneutics that the possibility of junction between word and world is guaranteed by the immanence of Transcendence, he never undertakes to set forth what it really means to speak of the world as indwelt by God. The affidavit that he offers in this connexion is sometimes deeply moving, but it never rises above the level of personal testimony, whereas the role it plays in his discourse does require a systematic elaboration of the grounds on which his testimony is based.

De blinkende afwezigheid van taalfilosofen bij Steiner, zoals bij voorbeeld Michael Dummett, die in *The Seas of Language* (1993) oneindig veel indringender en explicieter dan Steiner heeft geschreven over de mogelijkheid van een betekenis­theorie, doet de vraag rijzen hoe serieus Steiner het betekenis­probleem eigenlijk neemt. Het lijkt vooral een mysterie te moeten blijven, opdat de deur naar het obscure Iets op een kier kan blijven staan — dit is *mysteriofie*, dat ook een symptoom is van transcenditis.

En indien Steiner met zijn ‘lees- en betekenis­theorie’ iets geheel anders bedoelt dan de taal­filosofen bedoelen met ‘betekenis­theorie’, waarom maakt hij dit dan nergens duidelijk? Waarin zijn de verschillen gelegen? Welke problemen moet de theorie waar Steiner op uit is nu precies oplossen? En indien ‘betekenis­theorie’ ook de ethiek omvat, dan is de totale afwezigheid van vrijwel alle interessante 20ste filosofen die over goed & kwaad hebben geschreven een enigma. Of bedoelt Steiner met ‘betekenis­theorie’ een theorie die onze levens­problemen oplost? Nee toch?

In *Real Presences* (1989) barstte de ziekte in volle hevigheid los — ‘a presence’ is niet toeval­lig ook een geliefkoosde term van de parapsy-

choloog, die haar laat verwijzen naar de ‘zwer­vende ziel’ van een dode ‘die naar huis wil’, of naar een boosaardige klopklopgest.

Volgens Steiner voldoet het kunstwerk zelf niet langer om diens eigen bestaan te recht­vaardigen; het moet verwijzen naar iets *buiten* het kunstwerk, en dan niet inhoudelijk naar mens of wereld maar naar iets *wat ook daar buiten staat*, Iets Transcendents, waar ‘het’ in laatste instantie ‘om gaat’. Het kunstwerk is niet meer dan een materiële schaduw die het Transcenden­te Iets werpt in de grot van ons bewustzijn.

Geen *l’art pour l’art* en wel *l’art pour Dieu*? Volgens mij dient men juist van *vooruitgang* te spreken naarmate de kunst niet langer tribale krukken, religieuze steunpilaren, morele stand­punten of politieke prothesen nodig heeft om te mogen bestaan.

Geef mij maar *l’art pour l’hômm*e
Dat is mooier dan de Dom
Geef mij maar *l’art pour l’hômm*e
Het mensenparadijs

Kunst en literatuur kunnen subliem zijn, het hart in vervoering brengen, de hersens in de knoop leggen, de zenuwen doen beven, de maag verkrampen, het bewustzijn uitknijpen als een olijf, de sluiers voor je waarneming kapotscheuren, het *mysterium tremendum* oproepen. De algemene erkenning dat er geen betere recht­vaardiging denkbaar is dan *het feit dat* ze subliem kunnen zijn, zou een hoogtepunt marke­ren van het beschavingsproces.

Helaas, gezien de alomtegenwoordige trans­cenditis zijn de meeste bewoners van planeet Aarde nog lang niet aan dit inzicht toe. Dat zelfs George Steiner, “de geleerdste man van het Westen” (Almansi), lijdt aan transcenditis, is een droevige constatering en een sombere aan­wijzing welk een lange weg er nog te gaan is.

Wellicht denkt Steiner dat ‘goddelijke over­stijging’ van mens, moment en milieu noodza­kelijk is om definitief te kunnen afrekenen met text-werkelijkheid van het post-modernisme en met de hermetisering van de literatuur door de

hermeneutiek. Zij vormen immers het hoofddoel van zijn kanon-kritiek in *Real Presences* (blz. 3 en 227):

This essay ... proposes that any coherent understanding of what language is and how language performs, that any coherent account of the capacity of human speech to communicate meaning and feeling is, in the final analysis, underwritten by the assumption of *God's existence*.

...

The questions 'What is poetry, music, art?', 'How can they not be?', 'How do they act upon us and how do we interpret their action?' are, ultimately, *theological* questions.

In zijn Nederlandse Huizinga-lezing *Door een spiegel, in raadselen* (1987) beging Steiner een enormiteit die, geloof ik, zelfs Andries Knevel nog te enorm zou zijn: als we van God los raken, dan is alles geoorloofd; ongodisterij leidt tot barbarij.

Veelzeggend prijst Steiner Joseph-Marie de Maistre, de anti-Verlichtingsdenker die de absolute monarchie verheerlijkte als de enige door God gelegitimeerde staatsvorm. In 1821 schreef De Maistre (*Door een spiegel*, blz. 25)

dat het feit dat de mensheid gevallen is en niet bij machte en bereid *God te aanvaarden*, impliceert dat ze is overgeleverd aan een diepgewortelde en noodzakelijke gewelddadigheid.

Voor de 20ste eeuw, wanneer de mensheid over "reusachtige technische mogelijkheden zal beschikken", voorspelde De Maistre dat de aarde van bloed doordrenkt zal zijn (*ibid.*),

een immens altaar waar alles wat leeft in een voortdurende, mateloze, moordzuchtige strijd is verwickeld tot aan de dood van de dood.

Op de vraag waarom na Auschwitz niemand iets heeft gedaan om de Cambodjaanse massamoordenaar Pol Pot tegen te houden, antwoordt Steiner:

En De Maistre zou hebben gezegd dat het inherent is aan zijn *afwijzing van God* dat de mens daartoe niet in staat is, dat hij de volgende ochtend wel in de spiegel zal kijken en een *verdoemde* zal aanschouwen.

De Zondeval als uiteindelijke verklaring voor de kwade handel & wandel van de mens. Een verklaring rechtstreeks afkomstig van de kansel in een zwarte-kousen-kerk. Zij vooronderstelt een Bijbelse Schepper en kan derhalve slechts lijdens aan transcendentis overtuigen.

Dit is een gepast moment om te wijzen op wat men de retorische stijlfiguur bij uitstek van Steiner kan noemen: de lezer impliciet een keus voorschotelen tussen, enerzijds, door te gaan voor een imbeciel in het algemeen of een cultuurbarbaar in het bijzonder, en, anderzijds, het eens te zijn met een bewering van Steiner die symptomatisch is voor een lijder aan transcendentis. Of men geeft geen klap om muziek, of men erkent dat een lied van Schuman wijst op een transcendentale aanwezigheid. Of men kiest de (vermeende) zijde van Freud dat kunst een infantiele afwijking is, of men geeft toe dat poëzie 'in wezen' theologisch is. Of men houdt vol dat *Die Kunst der Fuge* van Bach niet wezenlijk verschilt van 'Het Busje Komt Zo', of men ziet in dat Bach een 'singulariteit' is, waar de gangbare regels en wetten van het mens bestaan ophouden en 'het goddelijke' zich aandient. Of men is de cynische opvatting toegegaan dat liefde niet bestaat, of men erkent het bestaan van de liefde en buigt voor Zijn Aanwezigheid binnen de grenzen van de menselijke ervaring. Of men blijft onaangedaan in het aangezicht van een kind dat mishandeld wordt,

of men ervaart een reminiscentie aan de Zondeval. Of men deconstrueert de literatuur tot een wereldloos woordspel vol Byzantijnse lettercapriolen, of men gelooft dat literatuur slechts recht kan worden gedaan op basis van godgeleerde grondslagen.

Kortom, barbarij of transcenditis en *tertium non datur*. Dit is intellectuele chantage. *Multum datur, multum*.

De stap naar Jahweh zet Steiner op de laatste bladzijden van *Errata*.

Om het dramatisch effect van deze stap te verhogen, eerst een agnostische prelude (blz. 184):

On the evidence available to human reason and empirical investigation, there can be only one honest answer: the agnostic ‘I do not know’, ‘I do not know either way’.

Steiner vooronderstelt hier een sceptische opvatting van kennis als iets wat *absoluut onbetwifelbaar zeker* is, waardoor gemakkelijk heel veel te bekritisieren is naardien heel weinig absoluut onbetwifelbaar zeker is. Op basis van een meer houdbare opvatting van kennis — die Steiner elders overal stilzwijgend onderschrijft, zoals wanneer hij vrijmoedig winkelt in de wetenschappelijke kennis met de evidente bedoeling zijn beweringen van bewijsmateriaal te voorzien —, is het enige eerlijke antwoord in het licht van de menselijke rede en het proefondervindelijke onderzoek dat de Godshypothese even overbodig als ongeloofwaardig is, en dat voor de massale aanhang voor religies op onze planeet uitstekende sociologische en psychologische verklaringen bestaan. Maar daar gaan we het hier niet over hebben; we vervolgen Steiner op zijn weg naar Golgotha.

Een bladzijde verder maken we kennis met het Godsidea van Steiner. Niets moet Steiner hebben van een theologische duiding van ‘God’;

zijn voorkeur gaat uit naar de ontkenningsmuzak van de ‘negatieve theologie’, waarin men eenvoudig *alles ontkent* wat over Hem is gezegd en aan Hem is toegeschreven. (Maar dan dient men bijgevolg ook Zijn bestaan te ontkennen, dunkt me — nou ja, *jeder Konsequenz führt zum Teufel*.) De linguïstische omsingeling door ontkenningen is de *via negativa*, die Steiner leidt tot:

I sense that ‘God’ can be addressed inwardly only as *the totally Other*; that there are no definitional means or translations into ‘us’.

Maar indien ‘God’ totaal ontoegankelijk is voor het menselijk bewustzijn,

... if the notion of His concern with our petty and grim lives is infantile nonsense, why bother?”

Het lijkt of Steiner zelf schrikt van deze gevolgtrekking. Zelfs binnenin ons kan het Koninkrijk God’s niet meer bestaan:

How can ‘the totally Other’ act on us, let alone give any signal of its utterly inaccessible existence?

Dit is een goede vraag. De oprechte Steiner weet het antwoord ook niet:

The trigger for or against, the leap in or out, belong to the chemistry of the unknown.

Of de geloofssprong wel of niet tot ‘de scheikunde van het onbekende’ behoort, deze opmerking beantwoordt de door Steiner zelf bovengestelde vraag *niet*. Steiner’s vraag hoe wij toegang hebben tot het totaal ontoegankelijke lijkt verdacht veel op de vraag hoe het totaal onbrandbare in brand kan vliegen, hoe het onvindbare gevonden kan worden, enz. — nonsensicale vragen die geen antwoord *kunnen* hebben. Of behoort dat ook tot ‘de scheikunde van het onbekende’?

Zijn eigen geloofssprong vindt zijn oorsprong in de walging die Steiner overweldigt in het aanzicht van verschrikkingen: kindermoord, dieren mishandeling, de concentratiekampen, enz. — de scheikunde van het onbekende blijkt toch niet weer zo onbekend. Die walging baart in het hoofd van Steiner de ‘werkmetafoor van de Zondeval’. De gedachte bij iedere verschrikking dat ‘het anders had kunnen zijn’ vat Steiner op als een vingerwijzing naar ‘het totaal Andere’. Ondanks deze *non sequitur*, evoceert lijden in Steiner kennelijk een theofanie. Misschien is de geschiedenis der mensheid een boze droom van God, vraagt Steiner zich “fantasticating childishly” af; wanneer Hij ontwaakt, zal het afgelopen zijn met de mens.

Na een hoogromantische lofzang op de liefde, volgt de apotheose van Steiner’s geloofsbekentenis (blz. 189-190):

That He will come into being, or more precisely, into manifest reach of human perception, only when there is immense excess of love over hatred.

We zijn dan nog slechts één stap verwijderd van de bewering dat godloochenaars liefde noch haat kennen. Deze bewering is even belachelijk als beledigend.

Nu Steiner zijn *via Dei* heeft afgelegd en de ‘werkmetafoor’ tot letterlijke werkelijkheid heeft gedecreteerd, kan de aanval op de vijand ingezet worden: het atheïsme. Deze aanval vindt plaats in Steiner’s bewerkte Clifford-lezingen uit 1990, getiteld *Grammars of Creativity* (2001).

De eerste aanval bestaat uit het stellen van ‘de vraag der vragen’, namelijk de vraag die Leibniz stelde in zijn *Principes de la Nature et de la Grâce, à base de la Raison* (1714): waarom is er iets en niet niets? Het antwoord dat Steiner en Leibniz willen horen, luidt natuurlijk: omdat God de wereld heeft geschapen. Dus het

antwoord van de gelovige luidt: er is iets omdat er iets anders is. Dit antwoord vooronderstelt dat er iets anders bestaat. Dat was evenwel de vraag, die nu een schijnantwoord heeft gekregen. Als Hij dat ‘iets anders’ is, dan zal de atheïst dit antwoord verwerpen. Indien Hij mocht bestaan, dan behoort ‘iets’ in de vraag van Leibniz ook Hem te omvatten en moet de vraag luiden: waarom bestaat Hij?

De tweede aanval van Steiner op het atheïsme verloopt via een theologisering van de kunst: kunstenaars scheppen iets uit niets, net als de Schepper — met daarbij de kanttekeningen dat kunstenaars nooit iets uit geheel niets scheppen (dat is alleen de Schepper voorbehouden), en dat ook kunstenaars door de Schepper zijn geschapen, en daardoor uiteindelijk *hun* schepinkjes niet minder. Zulke metaforen moeten de ‘religieuze essentie’ van de kunst blootleggen, geloof ik.

En potverjandubbedriedraai nog aan toe, in het slotaccoord stelt Steiner een retorische vraag aan de goddeloze die, net als de vraag van Leibniz, de ongelovige in het nauw moet dringen (blz. 280):

What would be the atheïst counterpart to a Michelangelo fresco or *King Lear*?

Reeds in *Real Presences* had Steiner zich afgevraagd (blz. 223):

Can there be *secular* poetics in the strict sense?

Kunst en literatuur zijn religieus van aard, dus zijn goddelozen eigenlijk niet in staat werkelijk grote kunstwerken te scheppen.

Maar wat is er in hemelsnaam zo *religieus* aan *King Lear*? En heeft Michelangelo dankzij of ondanks het katholicisme zijn fresco’s geschilderd?

Hier volgt zomaar een antwoord op Steiner’s vraag wat de ‘atheïstische tegenhangers’ zijn van een fresco van Michelangelo en *King Lear*: *After Muybridge: Woman emptying bowl of water and paralytic child on all fours* van Bacon

en *Ulysses* van Joyce. Een ander antwoord: het fresco *Beethoven* van Klimt en *l'Education Sentimentale* van Flaubert.

En zo kunnen we nog wel uren doorgaan.

Ten overvloede, met bovenstaande opsomming wil ik niet zeggen dat men zonder kennis van de Judeo-Christelijke denkbeelden en denkwerken, die een onlosmakelijk onderdeel van de Westerse beschaving zijn, alle bovengenoemde meesterwerken volledig kan begrijpen. Wat ik wil zeggen is dat iedere suggestie dat geloof in Iets Transcendents een noodzakelijke voorwaarde is voor de mogelijkheid meesterwerken te scheppen, te begrijpen of te waarderen, even onzinnig is als de bewering dat je Luthers-gereformeerd christelijk moet wezen om werkelijk te kunnen genieten van de *Johannes Passion*.

Als laatste leesgetuige roep ik de Schotse hoogleraar Bijbelstudies Robert P. Carroll op (in *Reading George Steiner*, blz. 267):

Given the fact that so many people believe in God (of some description or other), why is there so little real creativity? Was there really more creativity around in the ages when belief in God was more conventionally acceptable? What is the explanation of Van Gogh's art when the abandoning of his religion became the necessary condition for his producing his great art in the first place? In what sense can Picasso or Einstein be said to have believed in God? Did Proust believe in God or transcendence? Clement Greenberg once asked the question: 'What great painter after El Greco was a fundamentally religious man?'

Wat mij verbijstert is dat George Steiner, die onophoudelijk de ene indringende vraag na de andere stelt en wiens hersens een *perpetuum*

mobile lijken te zijn, in het vermeende aangezicht van God pardoes ophoudt met vragen stellen en zich in coma laat moelen door monobscurantisme van een paar duizend jaren oud. Waarom laat Magister zijn denkvermogen verlammen door zulke non-literaire geheimtaal? Heeft Sigmund Freud in dit geval misschien gelijk wanneer we Steiner's alomvattende theologisering, van kunst, taal, betekenis en bewustzijn, duiden als een aanslag op het Verlichte humanisme van zijn vader? Is zijn transcendentis een intellectuele vadermoord? Is dat de reden waarom de ongelovige Freud het opvallend vaak te verduren heeft bij Steiner?

De transcendentis van Steiner is in elk geval een intellectuele tragedie van onze tijd. De kaken van de tijd zullen al zijn creaties vermalen die te zwaar zijn aangetast door deze ziekte. Aan deze tragedie kan men consequenties verbinden die cultuur-pessimistischer zijn dan alle zwarte profetieën van Steiner tezamen — en wie zich niet laat verblinden door de mediocratische wervelwinden die door de samenleving woeden, zal inzien dat deze consequenties veel verstrekkender zijn voor het lot van de beschaving dan de malle moord op een olijke gelegenheidspoliticus.

Naschrift Mei 2004

In zijn nieuwe pennevrucht *Lessons of the Masters* beschouwt Steiner de verhouding meester-leerling. Uiteindelijk is die verhouding een afspiegeling van de verhouding die de "itinerant pedagogue, the virtuoso dialectician out of Nazareth", met zijn "posthumous immensity", met zijn discipelen onderhield. En iedere leerling die zich tegen zijn meester keert is een schaduw van Judas. Kortom, de theologisering schrijdt onverdroten voort.